

De rol van het spreken aan de hand van Foucault

Dit is een deel van Hoofdstuk 1 uit *De Vrije Productie Macht en vrijheid bij Arendt en Foucault* door Petra Bolhuis en Theo Meereboer te gebruiken als tekst bij de zomercursus 2025

1

In de verschillende onderzoeken kijkt Foucault naar bronnen uit het verleden met als doel het antwoord vinden op de vraag: hoe werkt macht? Gedurende zijn onderzoeken verandert het inzicht dat hij verwerft en daarmee verandert noodzakelijkerwijs de invalshoek van zijn onderzoekingen. Dat betekent voor ons dat we rekening moeten houden met een steeds veranderend beeld over macht dat uit het werk van Foucault naar voren komt. Om structuur aan te kunnen brengen in de verschillen en overeenkomsten tussen de diverse machtsconcepten van Foucault zullen we ons richten op de verschillende contexten van waaruit hij machtsrelaties bestudeert en beschrijft. Pas daarna zullen we ingaan op noties die naar onze mening door alle werken van Foucault heen een grote rol blijven spelen zoals: bio-politiek, discipline en het subject.

Michel Foucault geeft in *De Geschiedenis van de seksualiteit* de filosofische context van zijn machtsopvatting.ⁱ Hier wordt duidelijk dat hij macht opvat als inherent aan het menselijk bestaan. In de loop van zijn filosofisch onderzoek heeft het begrip macht vele verschillende rollen gespeeld. Daaruit wordt soms de conclusie getrokken dat er geen sprake is van een coherente machtsopvatting bij Foucault. Anderzijds is macht een thema dat steeds opnieuw aan de orde gesteld wordt. Wij zien weliswaar andere invalshoeken en andere accenten in de wijze waarop macht aan de orde komt, maar er is volgens ons wel degelijk sprake van een innerlijk consistente machtsopvatting. Deze vormt een rode draad in zijn werk. Een draad die in gevolgd kan worden om het begrip macht bij Michel Foucault te analyseren.ⁱⁱ

Wij zijn van mening dat er een min of meer duidelijke verschuiving in de machtsopvatting van Foucault plaatsvindt, maar we zijn er tegelijkertijd van overtuigd dat deze verschuiving een modificatie behelst, die niet wezenlijk van invloed is op de grondstructuur van Foucaults machtsopvatting.

In deze grondstructuur schetst Foucault een machtsconcept dat in zijn werking geen enkel element van het menselijk bestaan onberoerd laat. Er wordt duidelijk, dat het menselijk bestaan zich slechts af kan spelen binnen die machtscontext. Er is geen macht zonder een menselijke samenleving waar binnen zij haar gestalte kan krijgen. Omgekeerd is de menselijke samenleving alleen wat zij is door de aanwezigheid van macht. Voor Foucault is niet macht als zodanig, maar veeleer het subject dat het product is van machtsrelaties het centrale thema van al zijn onderzoeken.

Volgens Foucault moet macht gedefinieerd worden als de wijze waarop mensen zichzelf en elkaar tot subject maken. De vraag die moet worden gesteld is hoe macht werkt en niet wat macht is of waar zij vandaan komt. Zelf geeft hij de volgende beschrijving van zijn onderzoek naar macht en het subject

"I would like to say, first of all, what has been the goal of my work during the last twenty years. It has not been to analyze the phenomena of power, nor to elaborate the foundations of such an analysis.

My objective, instead, has been to create a history of the different modes by which, in

our culture, human beings are made subjects. My work has dealt with three modes of objectification which transform human beings into subjects.

The first is the modes of inquiry which try to give themselves the status of sciences; for example, the objectivizing of the speaking subject in *grammaire générale*, philology, and linguistics. Or again, in this first mode, the objectivizing of the productive subject, the subject who labors, in the analysis of wealth and of economics. Or, a third example, the objectivizing of the sheer fact of being alive in natural history or biology.

In the second part of my work, I have studied the objectivizing of the subject in what I shall call "dividing practices." The subject is either divided inside himself or divided from others. This process objectivizes him. Examples are the mad and the sane, the sick and the healthy, the criminals and the "good boys."

Finally, I have sought to study - it is my current work - the way a human being turns him- or herself into a subject. For example, I have chosen the domain of sexuality - how men have learned to recognize themselves as subjects of "sexuality." Thus it is not power, but the subject, which is the general theme of my research.' (Dreyfus 1982: 208)

Om inzicht te krijgen in de gebieden waarop macht volgens Foucault werkzaam is, is het zinvol om deze gebieden in zijn werk terug te zoeken. Behalve een onderscheiding naar gebieden, waarop macht werkzaam is, is het noodzakelijk om te bestuderen op welke wijzen macht uitgeoefend kan worden. Foucault zelf licht door zijn gehele werk heen zijn theoretische en vaak abstracte analyses toe aan de hand van concrete historische voorbeelden. Aan deze voorbeelden ontleent hij zijn theoretische concepten, maar ook omgekeerd bekijkt hij deze historische voorbeelden aan de hand van zijn vermoedens omtrent de werking van macht.

In paragraaf 1.1. willen wij op twee verschillende niveaus onderzoeken wat Foucault over dit thema macht heeft geschreven;

We zullen laten zien wat volgens Foucault het werkingsgebied van macht is. Daarna zullen we ingaan op de verschillende wijzen waarop macht zich volgens Foucault manifesteert.

Omdat Foucault macht niet als een bezit, noch als een statische manifestatie ziet, krijgt het werkingsgebied niet de status van een afgebakend domein. Macht is volgens Foucault overal waar mensen zijn en heeft de gestalte van machtsrelaties die zich tussen mensen afspelen en deze mensen en hun onderlinge betrekkingen vormgeven.

In paragraaf 1.2. zullen we uitgebreid ingaan op het spreken. Zonder op de zaken vooruit te lopen kunnen we al op het eerste gezicht stellen dat zowel Foucault als Arendt het spreken een belangrijke plaats toekennen. Het verschil is dat Foucault het spreken vooral beschrijft vanuit de inperkingen en machtsrelaties die haar vorm bepalen, terwijl Arendt in het spreken juist mogelijkheden ziet tot zelfonthulling en het tot stand brengen van een publiek domein. In deze paragraaf gaan we dus in op de beperkingen van het spreken zoals Foucault die onderscheidt in met name *De orde van het spreken*. (Foucault, 1970)

In paragraaf 1.3. zullen we laten zien hoe kennis en disciplineren elkaar veronderstellen. De kennis van de mensen over henzelf heeft geleid tot een grotere beheersing of disciplineren van mensen. Omgekeerd levert alleen beheersing en disciplineren kennis op over mensen. De vruchtbare wisselwerking tussen kennis en disciplineren heeft de huidige gestalte van mensen en hun samenlevingen in hoge mate vormgegeven. Juist omdat wij allemaal producten zijn van deze wisselwerking is het volgens Foucault moeilijk, zo niet onmogelijk, om de gevolgen ervan helemaal inzichtelijk te maken.

In paragraaf 1.4. komt het subject als het belangrijkste resultaat van kennis en disciplineren naar voren. Foucault laat zien dat allerlei gedragingen, zelfervaringen en objectieve kennis over wie iemand is in belangrijke mate tot stand zijn gebracht door machtsrelaties. Foucault beschrijft hoe zelfs de vraag naar wie wij zijn voortkomt uit de machtsrelaties en subjectpraktijken waarmee mensen op elkaar en hun omgeving inwerken. Terwijl het subject niet met het menselijk lichaam samenvalt, wordt juist vanuit de inwerking van machtsrelaties op het menselijk lichaam het subject geproduceerd.

In de laatste paragraaf gaat het om de mogelijkheden die mensen binnen het betoog van Foucault hebben om gestalte te geven aan hun uniciteit. Aan de ene kant is er het verzet van het subject tegen de praktijken van subjectvorming. Deze weg levert het probleem op dat ieder verzet ook weer aan diezelfde machtsrelaties onderhevig is waar men zich tegen tracht te verzetten. In zijn latere werk *De geschiedenis van de seksualiteit* menen wij aanwijzingen te vinden voor een houding van mensen die niet alleen gebaseerd is op verzet tegen, maar ook op een affirmatie van bepaalde rollen. Deze rollen kiezende mens kan ook niet loskomen van het geproduceerde karakter van de moderne subjectgestalte, maar heeft wel een zekere mate van vrijheid om binnen de machtsrelaties zijn eigen leven vorm te geven.

1.1. De gebieden waarop macht werkzaam is

We zullen met betrekking tot het werk van Foucault niet spreken van domeinen van macht, alhoewel hij deze term zelf wel gebruikt. Het gebruik van de term 'domeinen' suggereert een afgebakend terrein waarop macht werkzaam zou zijn. Op deze manier uitgelegd, kunnen we veel domeinen van macht aanwijzen in het werk van Foucault, maar dan beperken we het machtsbegrip tot een specifiek werkingsgebied. We kunnen ook zeggen dat we op deze wijze geen domein aan kunnen wijzen, omdat Foucault zelf niet in het bestaan van dergelijke afgebakende gebieden gelooft. We zullen daarom spreken van gebieden waarop de werking van macht door Foucault is onderzocht.

Wat wij nodig hebben om te kunnen begrijpen waarom macht werkzaam kan zijn op al die nog nader te noemen gebieden, zoals sex, wetenschap en politiek, is een antwoord op de vraag hoe Foucault macht omschrijft.

Foucault geeft geen definitie van het begrip macht. Dit zou ook tegenstrijdig zijn met zijn uitgangspunt dat er eerst maar eens gekeken moet worden hoe macht nu eigenlijk functioneert. Over de werking van macht zegt Foucault dat macht in eerste instantie een complex netwerk is dat overal werkzaam is waar mensen zijn. Dit netwerk functioneert op steeds wisselende manieren. Macht vormt een grondpatroon waarop andere sociale vormen kunnen en zullen ontstaan. Dit netwerk verdicht zich soms ten aanzien van een bepaald doel. Het werkelijke omvattende doel van de macht is echter steeds de stabilisering van de situatie door degenen die baat hebben bij die stabiliteit.

In *De wil tot weten* (Foucault, 1976) geeft Michel Foucault vooral door middel van negaties aan hoe macht begrepen kan worden.

' De macht is niet iets dat men verwerft, afdwingt, verdeelt, niet iets dat men behoudt of verliest; de macht wordt vanuit ontelbare punten en in een spel van ongelijke en veranderlijke relaties uitgeoefend. (...)

' De machtsverhoudingen staan ten opzichte van andere typen relaties (economische processen, kennisverhoudingen, seksuele relaties) niet in een positie van uitwendigheid, maar zijn daaraan immanent; zij zijn enerzijds de directe uitwerkingen van de delingen, ongelijkheden en onevenwichtigheden die zich daarin voordoen, en anderzijds zijn zij de interne voorwaarden voor

deze differentiaties; de machtsverhoudingen vormen geen bovenbouw, die enkel een verbiedende of bevestigende rol speelt; ze hebben overal waar ze werkzaam zijn een direct produktieve rol.' (Foucault, 1976: 95)

Hierbij is het noodzakelijk om te benadrukken, dat macht niet iets is wat op de achtergrond steeds aanwezig is en door deze of gene kan worden gebruikt, maar dat macht steeds werkzaam is, in iedere situatie, of de actoren zich daar nu van bewust zijn of niet. Foucault stelt dat macht weliswaar overal aanwezig is, maar dat er bepaalde richtingen te ontwaren zijn in de bewegingen die zich binnen deze grondstructuur afspelen.

'De macht komt van onderen; dat wil zeggen dat de machtsverhoudingen niet berusten op de algemene matrix van een alomvattende tweedeling tussen heersers en overheersten, waarbij men deze tweeheid van hoog tot laag zou terugvinden, bij steeds kleinere groepen en tot in de fijnste vertakkingen van het maatschappelijk lichaam. Beter is het ervan uit te gaan dat de veelvoudige krachtsverhoudingen die in de produktie-apparaten, de gezinnen, kleine groepen en de instellingen ontstaan en werkzaam zijn, als de basis dienen van verreikende splitsingen die heel het maatschappelijke lichaam doorsnijden. Deze vormen zo een algehele krachtlijn die dwars door de lokale confrontaties heenloopt en ze weer met elkaar verbindt. Uiteraard bewerkstelligen ze omgekeerd in deze nieuwe indelingen aanpassingen, homogenisaties, seriële ordeningen en convergenties. De grote systemen van heerschappij zijn hegemonie-effecten die door de intensiteit van al deze confrontaties voortdurend worden versterkt.' (Foucault, 1976: 95)

Foucault stelt hier dat de grondstructuur van macht niet bestaat uit de bedoeling van mensen om macht uit te oefenen over anderen, maar voortkomt uit de poging van mensen om persoonlijke doelen te realiseren. Als onbedoeld gevolg van het nastreven van die persoonlijke doelen, danwel als middel om die doelen te bereiken, ontstaat machtsuitoefening. De machtsuitoefening is altijd gebaseerd op de ongelijkheid tussen mensen.

Op het maatschappelijk domein komen de bedoelingen en activiteiten van allerlei mensen bijeen en gaan zich met elkaar vermengen. Het resultaat van individuele bedoelingen en handelingen verandert door deze wisselwerking. Dit is het volgende niveau waarop machtsrelaties in intermenselijke betrekkingen een rol spelen. Terwijl de individuele doelen veranderen onder invloed van machtsrelaties, veranderen de machtsrelaties onder invloed van de doelen die mensen proberen te verwezenlijken.

' De machtsrelaties zijn tegelijk intentioneel en niet-subjectief. Als ze inderdaad kenbaar zijn, komt dat niet omdat ze in de zin van oorzakelijkheid het effect van een andere, hen "verklarende" instantie zouden zijn, maar omdat ze volledig van een calculatie zijn doordrenkt: geen macht zonder een reeks bedoelingen en doeleinden.' (Foucault, 1976: 95)

De verschillende actoren brengen allen een eigen intentie in de situatie, maar deze intenties komen met elkaar in contact. Dat wil zeggen dat ze botsen, samenvloeien of elkaar beïnvloeden. Daardoor ontstaat er een intentionele beweging die een eigen leven gaat leiden en daarmee een eigen vorm aanneemt waarin de oorspronkelijke actoren zichzelf niet meer herkennen. De oorspronkelijke actoren ervaren deze clusters als objectief en (h)erkennen noch de eigen macht noch de eigen verantwoordelijkheid terug. Mensen worden ondergeschikt aan de gezamenlijke werking van hun individuele bedoelingen en herkennen datgene wat er

gebeurt niet meer als het gevolg van hun eigen activiteit.

'De rationaliteit van de macht is de rationaliteit van de tactieken die zich vaak onverbloemd te kennen geven op het beperkte niveau waarop ze werkzaam zijn - het lokale machts cynisme -, die zich onderling aaneenschakelen, elkaar oproepen en vermeerderen, elders hun steunpunt en bestaansvoorwaarde vinden, en zo tenslotte omvattende dispositieven vormen: ook daar is de logica nog volstrekt helder, kunnen de bedoelingen ontcijferd worden, en toch komt het voor dat er niemand meer valt aan te wijzen die ze heeft bedacht en nauwelijks iemand die ze verwoordt: dit is het impliciete karakter van de grote, anonieme en bijna stomme strategieën die spraakzame tactieken coördineren, waarvan de "bedenkers" of besluitvormers vaak geen hypocrisie kennen.'

(Foucault, 1976: 95-96)

5

Wat Foucault hier beschrijft is het mechanisme waardoor mensen van de door henzelf nagestreefde doelen vervreemden. Aan de ene kant heeft machtsuitoefening met een bepaald oogmerk pas effect als er meerdere machtsuitoefeningen in diezelfde richting werken. Aan de andere kant gaat juist in het samengaan van machtswerkingen de oorspronkelijke intentie van individuen gemakkelijk verloren. Des te meer werkelijke invloed de machtsstreving krijgen des te minder de individuele mensen het gevoel zullen hebben dat het hun doel is dat daar verwezenlijkt wordt. Het gevolg is dat mensen zich niet verantwoordelijk voelen voor de effecten van hun machtsuitoefening.

Macht is alomtegenwoordig en ook verzet maakt deel uit van de machtsrelaties waar Foucault over schrijft. Hiermee is niet gezegd, dat de intentie tot verzet niet moet worden onderscheiden van de intentie tot machtsuitoefening. Ook voor verzet geldt dat de effecten heel anders kunnen zijn dan de individuele intenties die tot het verzet hebben geleid.

'Waar macht is, bestaat verzet en toch, of juist daardoor, bevindt dit verzet zich nooit buiten de macht.(..) Zoals het netwerk van de machtsverhoudingen uiteindelijk een dicht weefsel vormt dat de apparaten en instellingen doortrekt

zonder daarin een nauwkeurig omschreven plaats in te nemen, zo doortrekt de uitzwerping van de verzetspunten de maatschappelijke stratificaties en de individuele eenheden. De strategische codering van deze verzetspunten kan stellig tot een revolutie leiden, ongeveer zoals de staat op de institutionele integratie van de machtsverhoudingen berust.'

(Foucault 1976: 94-97)

Het gebied waarop macht werkzaam is, is bij Michel Foucault zó omvattend en complex dat de verschillende manifestaties van macht als samenhangende en in elkaar overvloeiende gestalten binnen deze grondstructuur gezien moeten worden. Deze gestalten of uitingsvormen van macht bewegen zich door elkaar heen, bestaan naast elkaar en vervlechten zich, om daarna weer uiteen te gaan. In de momenten van vervlechting is het onmogelijk om de verschillende gestalten nog te herkennen. Het is daarom zinvol om te beginnen bij zo'n moment waarop de verschillende gestalten onderscheiden van elkaar voorkomen. Daarmee bedoelen we dat analyses van macht nooit meer kunnen doen dan het beschrijven van een bepaald moment of een bepaalde machtsconstellatie die daarmee geïsoleerd wordt. Dat eruit lichten van hetgeen we willen bestuderen is altijd kunstmatig en tijdelijk, omdat de verschillende machtsrelaties onlosmakelijk met elkaar

verbonden zijn.

Om het begrip macht te verhelderen, moeten we onderscheiden, waar en hoe de macht zich manifesteert. Michel Foucault zelf hanteert in zijn werk allerlei indelingen, die hij soms door elkaar, soms naast elkaar zet. Zoals gezegd, bestaan de manifestaties van macht uit verschillende gestalten; we zullen deze als onderscheiden, maar elkaar veronderstellende momenten analyseren.

Het analyseren van bepaalde machtsrelaties of momenten daaruit betekent niet dat de machtstheorie van Foucault gezien mag worden als een eenduidige machtstheorie die bestaat uit de optelsom van deze deelanalyses. Voortdurend moeten de gestalten die macht kan aannemen gerelateerd worden aan Foucault's opvattingen omtrent wat wij de grondstructuur van macht hebben genoemd. Onder alle gestalten ligt een netwerk wat macht genoemd wordt. Deze macht is slechts herkenbaar aan haar uitingsvormen, maar gaat zelf aan die uitingsvormen vooraf. Macht hoort even onlosmakelijk bij het menselijke bestaan als de diversiteit van mensen. De gestalte of de uitingsvorm is het gezicht dat de macht aan ons toont, maar niet haar wezen. Alleen de uitingsvormen kunnen we bestuderen en leren kennen.

Belangrijke uitingsvormen van macht die Foucault heeft onderzocht zijn onder andere: het spreken, de disciplinerende, de uitsluiting, het weten, en de bekentenis. Op deze gestalten van macht zullen we ingaan in de volgende paragrafen.

1.2. Het spreken

'(...) het spreken -de psychoanalyse heeft het ons laten zien -toont (of verbergt) niet zomaar het verlangen; en -de geschiedenis leert ons dit onophoudelijk- het spreken vormt niet zomaar een vertaling van de strijd of van de stelsels van overheersing, maar het is hetgeen waarvoor en waarmee wij strijden, het is de macht waarvan wij ons meester trachten te maken.'

(Foucault, 1970: 38)

Hier is zo'n moment, waar Foucault een uitingsvorm van macht wél onderscheidt, maar in dezelfde zin laat zien, hoe deze behoort tot en zelfs terugkeert naar de omvattende grondstructuur van macht. In de wijze waarop Foucault het terrein van het spreken bewerkt, herkennen we de voor hem specifieke werkwijze van het insluiten. Dat wil zeggen dat hij in plaats van te beschrijven wat spreken is, aangeeft waardoor het spreken uitgedund, gevormd, beperkt en onwaar gemaakt wordt. Foucault laat, door te beschrijven wat er om het spreken heen gebeurt, een ruimte ontstaan waarin men het spreken -als datgene waar alles zich omheen heeft afspeelt- kan herkennen.

We zullen beginnen met een schematisch overzicht van de diverse maar nauw samenhangende inperkingen van het spreken die Foucault beschrijft:

Uitsluiting	intern	A)Commentaar B)Auteur C)Vakgebied
	extern	D)Het verboden woord E)Verstoten van waanzin F)Wil tot waarheid

Beperkende voorwaarden

G)Ritueel
H)Spreekgemeenschap
I)Soc. toe-eigening

Weglaten van de
werkelijkheid

J)Genererend subject
K)Oorspronkelijke ervaring
L)Universele bemiddeling

7

De inperking van het spreken vindt plaats door:

- 1 - Interne of externe uitsluiting
- 2 - Beperkende voorwaarden
- 3 - Weglaten van de werkelijkheid

De door Foucault bedoelde uitsluiting vindt enerzijds plaats door externe procedures en anderzijds door procedures vanuit het spreken zelf. Foucault onderscheidt een aantal interne inperkingsprocedures, die als het ware van binnenuit het spreken classificeren, ordenen en het daarmee op een andere wijze dan de externe procedures -maar even ingrijpend- beheersen.ⁱⁱⁱ Met betrekking tot de interne procedures die het spreken inperken, zegt Foucault dat het hier gaat om de beperking van de gebeurtenis en het toeval. Hij onderscheidt ook hier drie vormen: het commentaar, de auteur en het wetenschappelijke vakgebied. Foucault beschrijft als de beperkingen van buitenaf: het verboden woord, de verstoting van de waanzin en de wil tot waarheid. Hij noemt dit beperkingen van buitenaf omdat ze in eerste instantie inperkingen zijn die met een bepaalde intentie op het spreken worden toegepast.^{iv}

A) *Het commentaar.*

Het commentaar betreft de wijze waarop wij met het spreken omgaan. Wat gezegd of geschreven wordt, verdeelt zich in twee of meer niveau's. Het eerste niveau is de primaire tekst en het tweede niveau betreft commentaren op die tekst. Op deze wijze wordt een uitgesproken tekst eindeloos geïnterpreteerd en geherformuleerd. Iedere reeks van primaire en secundaire teksten krijgt een eigen geschiedenis.

B) *De auteur.*

De auteur speelt een verbindende rol in zijn geschreven en gesproken teksten. De mate, waarin de tekst onafhankelijk van de auteur betekenis kan worden toegekend, verschilt. Zo ontleen natuurwetenschappelijke stellingen hun betekenis in mindere mate aan de auteur dan literaire teksten. Maar met één (laatste) tekst kan iedere auteur nog zijn hele oeuvre van betekenis doen veranderen.

C) *Het wetenschappelijke vakgebied.*

Een vakgebied kenmerkt zich, doordat van te voren een aantal beperkingen zijn opgelegd aan het spreken. Ten eerste moet een uitspraak over een bepaald objectgebied gaan, ten tweede moeten er bepaalde instrumenten en concepten worden gebruikt en als laatste moet men ook passen binnen een theoretische horizon, waarover binnen het wetenschappelijke vakgebied consensus bestaat.^v Er is een groot verschil tussen uitspraken die wel binnen het vakgebied vallen en uitspraken die niet tot het vakgebied behoren; Binnen een vakgebied gaat de discussie over de waar(schijnlijk)heid of onwaar(schijnlijk)heid. Wat buiten het

vakgebied ligt wordt als onzinnig of irrelevant buiten de discussie gehouden. Binnen die horizon kan men iets waars of iets onwaars naar voren brengen, maar een hele groep uitspraken valt eenvoudigweg buiten het vakgebied. Foucault noemt als voorbeeld hiervan Mendel.^{vi}

D) *Het verboden woord.*

Met het verboden woord bedoelt Foucault dat het spreken onderworpen is aan een raster van verboden. Men moet op de juiste wijze, onder de goede omstandigheden, over het toegestane onderwerp spreken.

E) *De verstoting van de waanzin.*

Met de verstoting van de waanzin, bedoelt Foucault de scheiding die in de loop van de geschiedenis is ontstaan tussen rede en waanzin. Terwijl eeuwenlang óf niet gehoord werd wat de gek zei, óf men juist in het raaskallen van de waanzinnige de diepere waarheid zocht, wordt de waanzin nu buitengesloten. Wat over is gebleven, is een oordeel vanuit de rede over het andere; de onrede.

F) *De wil tot waarheid.*

De wil tot waarheid, is datgene wat een eigen leven is gaan leiden na de scheiding tussen waar en onwaar. Bij de Grieken van de zesde eeuw was het ware spreken dát spreken wat mensen beheerste. De taaldaad beheerste mensen, de macht van het woord en de manier waarop het gesproken werd, maakte iets waar of onwaar. Maar kort daarna ging het niet meer om de vorm van het spreken, maar om de inwendige betekenis. Niet de taaldaad maakte iets waar of onwaar, maar de inhoud van het uitgesprokene en relatie tussen het object en het spreken hierover bepaalde het waarheidsgehalte. Deze wil tot waarheid heeft in steeds wisselende vormen bepaald waarover ware kennis mogelijk was. Volgens Foucault zijn de macht en de wil tot macht, die eerst aan de oppervlakte lagen van het spreken, teruggeduwd, maar gaat het nog steeds, schuilend onder de wil tot waarheid, om de macht van het (ware) woord; de taaldaad wordt verpakt als een 'ware' uitspraak.

2 Beperkende voorwaarden

Naast de uitsluitingsprocedures zoals die hierboven genoemd zijn, onderscheidt Foucault ook een aantal voorwaarden die een controle op het spreken mogelijk maken.^{vii} Het gaat om de voorwaarden waaronder men mag spreken; de regels van het (taal)spel. Ook hier onderscheidt hij een drietal voorwaarden: het ritueel, de spreekgemeenschap en de sociale toe-eigening

G) *Het ritueel.*

Het ritueel is de term die staat voor alle gedragsvormen -gebaren, omstandigheden en tekens- waarmee het spreken omgeven moet worden. Het ritueel bestaat hieruit, dat bepaalde mensen bepaalde woorden mogen zeggen, ondersteund door uiterlijke kenmerken die bij hun rol horen. In religie, recht en politiek ziet men dit aspect het duidelijkst naar voren komen.

H) *De spreekgemeenschap.*

De spreekgemeenschap wordt, althans gedeeltelijk, geformeerd op de wijze van het ritueel. Ze heeft tot taak bepaalde vormen van spreken te produceren, of in stand te houden. Deze spreekvormen worden onder strikte regels verspreid; alleen wie lid is van de gemeenschap kan voldoen aan de regels, alleen wie aan de regels voldoet, kan lid zijn van de gemeenschap. Over het ene onderwerp lijkt iedereen te mogen spreken, terwijl andere onderwerpen aan een streng geselecteerde spreekgemeenschap zijn voorbehouden. Een ieder die over een onderwerp uit deze laatste categorie uitspraken wil doen, zal zich moeten conformeren aan de door de spreekgemeenschap gehanteerde regels, waarden en normen.

I) *De sociale toe-eigening.*

De sociale toe-eigening is de wijze waarop ieder lid van een maatschappij deel kan nemen aan het spreken in al haar verschillende vormen. Hierin spelen opvoeding en onderwijs de voornaamste rol.^{viii}

3 Het weglaten van de werkelijkheid

Michel Foucault bedoelt met 'weglaten van de werkelijkheid'^{ix} dat het ware karakter van het spreken wordt verdoezeld door te doen alsof het spreken gedragen wordt door een betekenis die aan het spreken vooraf gaat. Terwijl Foucault meent dat het spreken feitelijk de werkelijkheid schept, wordt gesuggereerd dat het spreken een bestaande werkelijkheid weergeeft. Het spreken verliest door deze suggestie haar scheppend vermogen en wordt tot een middel om al bestaande relaties of betekenissen uit te drukken. Foucault onderscheidt drie manieren waarop deze vooronderstelde betekenis aangebracht wordt: het genererende subject, de oorspronkelijke ervaring en de universele bemiddeling

J) *Het genererende subject*

Het subject wordt volgens Foucault als basis gebruikt om de leegte van de taal met betekenissen te vullen. In feite verbloemt dit dat er alleen woorden en taaldaden zijn die pas door de wijze waarop ze door de geschiedenis, de samenleving(en) opgevat worden hun waarde en waarheid krijgen. Er wordt gesproken alsof er altijd al een betekenis achter alle woorden en dingen lag. Het spreken wordt op die manier slechts de wijze waarop het subject die zin achter de woorden en de dingen kan weergeven.

K) *De oorspronkelijke ervaring*

Ook de oorspronkelijke ervaring is een notie die gebaseerd is op de aanname dat er een bestaande betekenis aan het spreken vooraf gaat. Het spreken wordt dan gezien als een vorm van aflezen wat er altijd al was aan waarheid. Daarmee laten we volgens Foucault de werkelijke betekenis van het spreken weg. Spreken is dan niet méér dan een manier om de waarheid af te lezen; het spreken heeft zelf geen waarheidsvormend moment meer.

L) *De universele bemiddeling*

Terwijl het lijkt alsof juist die werkelijkheidsopvatting, die in alles de beweging van de Logos ziet, het spreken een centrale rol toekent, is ook hier het spreken volgens Foucault van zijn werkelijkheid ontdaan. Alles wordt hier tot spreken en het spreken wordt slechts de wijze waarop de Logos zich heeft ontplooid. Ook hier is de eigen waarheid en vooral de activiteit van het spreken ondergeschikt gemaakt aan een waarheid die al aan het spreken vooraf is gegaan. Ook hier is het scheppende karakter uit het spreken verdwenen, omdat het scheppende aan de god of geest die het spreken als middel hanteert is voorbehouden.

Met deze analyse van de gestalten die macht aanneemt in het spreken hebben we een beeld gekregen van wat Foucault voor ogen staat bij het begrip macht. Macht heeft een tweeledigheid. Macht doet zich op alle momenten ofwel bewust gehanteerd ofwel als autonoom ervaren verschijnsel, voor. Spreken is een gestalte van macht waaraan niemand zich kan onttrekken. Het spreken wordt voorafgegaan door en geeft vorm aan andere machtsrelaties. Deze machtsrelaties spelen zich af op het snijvlak van kennis en disciplineren. Deze zullen in de volgende paragraaf uiteen gezet worden.

1.3. Kennis en disciplineren

Bij een typisch menselijke activiteit als het spreken blijkt hoe macht nooit vorm kan krijgen, nooit kan bestaan, zonder mensen. Toch blijft ook hier iets overeen met het idee van macht als autonoom proces. Dit blijkt vooral daar waar degenen die het spreken op deze wijze begrenzen dit noodzakelijkerwijs ook doen ten aanzien van hun eigen spreken. Dat maakt dat niemand zich aan de inperkingen van het spreken kan onttrekken.

Maar Foucault maakt duidelijk dat macht geen autonoom verschijnsel is. Wat is het dan dat de inperkende invloed van macht, bijvoorbeeld ten aanzien van het spreken, zo omvattend maakt? Waarom kunnen wij ons niet bewust worden van de door Foucault beschreven inperkingen van het spreken en ons daar totaal van losmaken? Het antwoord op deze vraag heeft alles te maken met de manier waarop wij mensen kennis en inzicht vergaren over de wereld en onszelf. Juist in deze fundamentele categorieën die ons wereldbeeld en ons zelfbeeld vormen treft Foucault de gestalte van macht op velerlei manieren aan.

Waarheid en weten krijgen inhoud met behulp van een splitsing van de wereld in waar - onwaar, toegestaan - niet toegestaan, om op deze wijze de wereld beheersbaar en kenbaar te maken. De machtsrelaties die voor deze verdeling zorgen drukken zich altijd uit -en versterken zichzelf- in geschriften, opvoeding, wetten, onderwijs en wetenschap. Deze machtsrelaties maken uit wat er binnen het geheel van menselijke activiteiten en menselijk spreken uitgesloten wordt en wat niet. Macht beperkt op deze manier het weten op velerlei wijzen en maakt tevens gebruik van het weten om zichzelf te versterken. De macht zelf bestaat alleen in en door de menselijke relaties die op hun beurt weer alleen met behulp van deze machtsrelaties kunnen bestaan. Deze machtsrelaties drukken zich uit in spreken, handelen en weten.

De kennis en de zelfkennis vinden we terug in twee gestalten van macht die Michel Foucault heeft geanalyseerd: disciplineren en waarheidspreken. Deze twee vormen van macht veronderstellen elkaar. Enerzijds heeft kennis disciplineren nodig als instrument om zich te kunnen manifesteren. Anderzijds is disciplineren een toepassing van kennis op een specifieke wijze.

In zijn boek *Discipline, toezicht en straf* werkt Foucault voornamelijk de rol uit die kennis heeft bij de disciplineren. Foucault beschrijft hoe er kennis over mensen ontstaat doordat er gelet wordt op de reacties van het lichaam dat onderworpen wordt. Deze kennis maakt het mogelijk om op nieuwe manieren invloed uit te oefenen op mensen.

'Het lichaam wordt ingekapseld, gebrandmerkt, gedresseerd en gefolterd. Het wordt gedwongen te werken en tot rituelen en tekens verplicht. Deze politieke inkapseling van het lichaam is gekoppeld aan de economische gebruikswaarde door complexe en wederkerige relaties. Het lichaam wordt voornamelijk als productiekracht ingekapseld door de machts- en gezagsbetrekkingen; maar omgekeerd is het als arbeidskracht pas bruikbaar wanneer het is opgenomen in een systeem van onderwerping (waarin ook de behoefte een politiek instrument is dat zorgvuldig wordt afgestemd, berekend en benut). Het lichaam wordt pas een nuttige kracht wanneer het tegelijk productief en onderworpen is. (...) Dit betekent, dat er een "kennis" van het lichaam moet bestaan, die niet precies overeenkomt met de wetenschap van zijn functioneren, en een heerschappij over zijn krachten die meer is dan het vermogen ze te bedwingen. Deze kennis en deze heerschappij vormen te zamen wat we de politieke technologie van het lichaam zouden kunnen noemen.'

(Foucault, 1975: 40-41)

Ook hier zien we, hoe Foucault de vormen van macht oplicht uit een breder werkingsgebied van macht en

daarmee een complex veld van connotaties blootlegt, die weliswaar alleen in samenhang met elkaar kunnen bestaan, maar daarnaast ook als onderscheiden momenten geanalyseerd kunnen worden.

'De rol van het weten in de disciplinerende geeft antwoord op de vraag waarom macht juist weten nodig heeft om te functioneren (...) Om macht over iets te kunnen uitoefenen is kennis van de te beheersen zaken noodzakelijk. Naarmate de machtsoplegging minder brutaal en uitwendig wordt, gaat deze kennis een grotere rol spelen. In de disciplinerende -de machtsvorm die bij uitstek "van binnenuit" werkt- is een maximale kennis van de "subjecten", de onderdanen, nodig.' (Karskens, 1986: 140)

Deze vorm, waarin de disciplinerende kennis nodig heeft om manifest te worden en zich te ontplooiën is een relatief eenvoudige vorm als we het vergelijken met de gecompliceerde vorm waarin de disciplinerende kennis produceert. Als disciplinerende technieken kennis produceren is dat de productie van waarheid. Eén van de duidelijkste voorbeelden hiervan is 'de bekentenis'.

'Betekende 'bekentenis' eerst waarborg van status, identiteit en waarde, die men iemand anders toekende, later werd 'bekentenis' erkenning van zijn of haar gedachten of handelingen. (...) Later werd het waarmerk van het individu het waarheidsvertoog, dat het over zichzelf kon of moest houden. De bekentenis van de waarheid is de kern gaan vormen van de procedures, waarmee de macht de individualisering bewerkstelligt.' (Foucault, 1976: 60)

De biecht, of bekentenis, haar regels en de waarde^x die eraan werd toegekend, maakt dat er nieuw gebied van kennis ontstaat. Het gedachte wordt onderwerp van kennis en bestudering als gevolg van de producerende kracht van diverse machtsrelaties. Foucault maakt met name in zijn onderzoek naar de vertogen rond seksualiteit duidelijk dat het spreken over wat eerst taboe was ervaren wordt als een bevrijding, maar feitelijk een voortzetting van de machtsrelaties met andere middelen is. De enorme hoeveelheid vertogen die is ontstaan over seks geeft niet aan dat er meer vrijheid is alleen dat er meer over dit onderwerp wordt vastgelegd en dat ook datgene waarover eerst niet gesproken mocht worden nu deel is gaan uitmaken van een wereld van regels en publieke meningen. Het is volgens Foucault juist het uitspreken van wat eerst niet gezegd werd dat de mensen tot subjecten heeft gemaakt.^{xi}

'Men moet zelf grondig door deze lijst van de bekentenis misleid zijn om aan de censuur, het spreek- en denkverbod een fundamentele rol toe te kennen. Men moet zich al een heel verdraaide voorstelling van de macht maken, om te denken, dat al die stemmen, die van vrijheid spreken, die sedert hoe lang al in onze beschaving, tot vervelens toe het ontzagwekkende gebod herhalen, dat men moet zeggen, wat men is, wat men heeft gedaan, wat men zich herinnert en wat men is vergeten en wat zich verbergt, waaraan men denkt en wat men niet denkt niet te denken. Een ontzaglijk werk, waaraan het Westen vele generaties heeft onderworpen teneinde -terwijl andere vormen van arbeid ervoor zorgden, dat het kapitaal geaccumuleerd werd -de onderwerping subjectwording van de mensen te produceren. Ik bedoel hun constitueren tot 'subjecten' in de twee betekenissen van het woord 'sujet': subject en onderdaan.' (Foucault, 1976: 62)

Iedere machtsanalyse van Michel Foucault is gebaseerd op een bepaalde indeling van de wereld, waarbij die indelingswijze een onderscheid maakt tussen 'waar' en 'onwaar'. Het spreken, de disciplineren en de kennis zijn vormen hiervan. Het spreken heeft vooral betrekking op de manier waarop wij over de wereld en onszelf kunnen denken. Kennis in relatie tot disciplineren heeft vooral betrekking op de manier waarop lichamen en objecten benoemd kunnen en mogen worden. Waarheidspreken is de term waaronder de combinatie van deze verschillende machtsvormen samenvloeit. Het laat zich zien in handelen en spreken. Dit waarheidspreken is een complex veld van krachten dat de positie van alle mensen en dingen bepaalt. Het is tegelijkertijd zo dat dit krachtenveld alleen tot stand kan komen door het spreken en handelen van mensen in een wereld.^{xii}

Dit krachtenspel, deze structuur van machtsvormen, die op allerlei wijzen, in diverse periodes en in allerlei samenlevingen zichtbaar wordt, laat zich zien als een historische ontwikkeling van een toenemende complexiteit, die steeds nieuwe kenvormen produceert. Belangrijke consequenties hiervan zijn de bio-politiek en het subject.

Het is in de wisselwerking tussen bio-politiek en subjectvorming dat macht haar meest volledige uitdrukking vindt. Het zijn geen machtsvormen die losgemaakt kunnen worden van de hiervoor beschreven vormen zoals spreken, kennis en disciplineren. Bio-politiek en het subject zijn eerder producten van deze vormen en toch zijn zij -alhoewel zelf geproduceerde gestalten- producenten van waarheid en weten.

i. Foucault, 1976: 93 t/m 98.

ii. Zie ook Karskens, die de aanwezigheid van het thema macht bij Foucault als volgt beschrijft: "Macht" is uitdrukkelijker in Foucaults werk aanwezig dan waarheid, maar er is geen sprake van één duidelijke en afgeronde machtstheorie. Foucault heeft een serie machtsmodellen gebruikt, die teveel op zich staan om van de machtsopvatting van Foucault of zelfs van de ontwikkeling van zijn machtsopvatting te kunnen spreken. (Karskens, 1986: 233)"

iii. Foucault, 1970: 44.

iv. Zie ook Foucault, 1970: 44 en 53.

v. Zie bijvoorbeeld de opmerkingen over het wetenschappelijk forum door A.D. de Groot in *'Methodologie, Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen*, Mouton, 's-Gravenhage, 1981. p. 27 e.v.)

vi. 'Mendel deed ware uitspraken, maar hij verkeerde niet 'binnen het ware' van het biologische spreken van zijn tijd, hij volgde niet langer de zelfde regels om biologische objecten en concepten te vormen. Er is binnen de biologie een forse schaalverandering, de ontwikkeling van een geheel nieuwe systematiek van objecten nodig geweest om Mendel binnen het ware te loodsen en daarmee zijn proposities als (goeddeels) juist aan het licht te brengen. (Foucault, 1970: 52-53)

vii. Foucault, 1970: 54-58.

viii. 'Ieder opvoedingssysteem is een politiek middel om de toe-eigening van het spreken, met de daaraan verbonden kennis en macht te handhaven of te wijzigen' (Foucault, 1970: 58)

ix. Zie ook Foucault, 1970: 59.

x. Zie Foucault, 1976: 60 en verder.

xi. Een aardig voorbeeld hiervan is de discussie die in de homobeweging is ontstaan over het al dan niet verplicht uitkomen voor je seksuele geaardheid. Niet alleen gaan anderen zich uitspreken over hoe iemand zich als homo dient te gedragen, er ontstaat daarnaast ook een nieuw kennisgebied waaruit nieuwe indelingen en opsplitsingen voortkomen. Al deze kennis levert een ander (zelf)beeld op en nieuwe subjectgestalten.

-
- xii. 'Van tweeën één: óf deze ware taal, dit ware discours vindt zijn grond en voorbeeld in die empirische waarheid waarvan het de geboorte in natuur en geschiedenis weergeeft - en dan krijgt men een analyse van positivistisch type (de waarheid van het object schrijft de waarheid voor van het discours dat de vorming ervan beschrijft). Of het ware spreken (discours) gaat aan die waarheid, waarvan het aard en geschiedenis bepaalt, vooraf, en dan krijgt men een discours van eschatologisch type (de waarheid van het filosofisch discours constitueert de waarheid welke bezig is zich te vormen.' (Foucault, 1966: 346)